

La participació eivissenca, de la mà del mestre Albert, en l'exposició del «Traje regional» a Madrid (1925)

per Maria Lena Mateu Prats

Introducció

L'Exposició del «Traje Regional»¹ que va tenir lloc a Madrid l'any 1925 va constituir un esdeveniment de primer ordre dins el camp de la indumentària tradicional. Així es constata amb la consulta d'hemeroteca ja des de 1922, quan diversos articles anaren donant notícies del procés previ a la inauguració.

És el cas del publicat a *La Voz de Ibiza* (LVI), el 20 de desembre de 1922, en el qual es comunicava que havia quedat constituïda la Junta Organitzadora de l'Exposició de vestits regionals sota els auspicis de la Reial Acadèmia de Belles Arts. Tal com s'explicava, l'objectiu que perseguia aquesta exposició era salvar d'una possible desaparició les restes d'una «riquesa preuadíssima i notable a tot el món», com era la dels diferents vestits típics d'ús en les regions espanyoles.

En relació a Eivissa es deia que l'esmentada Junta Organitzadora havia concedit des d'un principi gran importància als nostres vestits, pel «seu art original i únic», i per això s'establí a l'illa el Comitè Regional corresponent, que tenia com a objectiu l'oportuna recerca i selecció. Com a president d'aquest Comitè s'havia designat l'il·lustre professor, de l'Acadèmia de la Història, Sr. Antoni Albert i Nieto, qui,

Fig. 1. Pagès eivissenc amb banda sobre el pit, tal com es degué mostrar a l'Exposició del «Traje Regional» de 1925. Fragment de la fotografia enviada des d'Eivissa als organitzadors de l'Exposició a Madrid (Museo del Traje. Centro de Investigación del Patrimonio Etnológico).

en acceptar-la, se sumava així a «una tasca veritablement patriòtica i meritòria», tant per «la importància local que representaven la investigació i l'estudi de les nostres antigues vestimentes», com per «la que aquestes representarien en figurar en l'Exposició».²

Aspectes en què aquest mateix diari tornaria a insistir, a nivell general, al dia següent (LVI, 21-12-1922: 2).

Ja en 1924 el *Diario de Ibiza* (DI 26-8-1924: 3) reproduïa una notifica-

ció de Madrid en la qual es comunicava que ja s'havien rebut a la capital els vestits típics i antics de la pagesia eivissenca, així com els de Mallorca. Si bé eren les aportacions d'altres llocs les que es destacaven per la seua importància (Salamanca, Galícia, Jaén, Astúries i Alt Aragó). Finalment s'anunciava que totes les peces es podrien contemplar a la Reial Acadèmia de la Història, en inaugurar-se l'exposició, el 12 d'octubre, dia de la raça. Uns propòsits que haurien d'anar modificant-se, en funció del major espai i temps requerits, atès l'elevat nombre d'aportacions que, aleshores, encara s'estaven rebent (LVI 14-9-1924: 3; DI 15-9-1924: 3; *ibid* 13-4-1925: 3).

Així, a la darrereria d'octubre d'aquell mateix any la premsa (ex.: *La Época -LEP-*, 22-10-1924: 1) donava compte de l'eficaz col·laboració que hi continuaven prestant els diversos comitès de províncies, la majoria dels quals havien respost a la crida, alguns amb veritable generositat, cosa que representava un èxit assenyalat, però que implicava haver de recórrer els seus respectius territoris i realitzar un treball enorme.

En aquells dies, com dèiem, ja s'estaven acabant de vestir els maniquís amb uns cinc-cents vestits, sota la direcció del catedràtic Hoyos

1. Convé començar distingint entre regionalisme i «vestit regional». En el fenomen del regionalisme influeixen poderosament factors tals com fossilització, mitificació, emblematicació i divulgació del vestit mitjançant gravats, estampes, etc. Quan una comunitat, per petita que siga, fixa unes peces amb un caràcter determinat i les utilitza com identificatives davant d'altres comunitats, neix el «vestit del país». En aquest sentit parlem de regionalisme i fins i tot de localisme [...]. El regionalisme en el vestir no és un problema modern, sí, i molt diferent, el del vestit o «traje» regional, però aquest deriva de causes, generalment, de caràcter polític, que han forçat, limitat i uniformat diferents indumentàries, distorsionant-les fins a l'estereotip (Cea 2003: 34-35).

2. LVI conclouia dient: «Felicitamos a nuestro distinguido amigo por la designación de que ha sido objeto y de ella esperamos una labor valiosa y erudita».

Sainz, i seguint la seua classificació, per fonaments geogràfics. Aquesta tasca en alguns casos no revestia dificultat, però en altres —quan es requeria agrupar peces soltes, envia- des per diferents persones— exigia una atenció extraordinària.

Segons s'informava —gràcies a l'extensa nota facilitada pel secre- tari de la comissió, Sr. Miguel de Assúa—, l'Exposició s'inauguraria prest a la planta baixa de la Biblio- teca i Museu d'Art Modern. I seria —com de fet va ser— una de les més interessants que s'haguessin cele- brat fins aquell moment al nostre país, no només per la seua novetat, sinó per la seua transcendència, en tenir com a finalitat evitar la des- aparició o l'oblit dels vestits típics de les regions espanyoles.

El criteri expositiu contemplava bàsicament dos aspectes: el pura- ment tècnic, d'agrupació de modali- tats, i el d'agrupació en diversos grups, per regions, assenyalant al mateix temps algun costum típic de les províncies corresponents, amb la doble finalitat que servissin d'espai i d'ensenyament. Per altre costat, en una tercera secció s'incloïen di- verses peces en ús de ciutadans, amb caràcter històric.

En aquesta nota informativa, la junta organitzadora, que tenia com a presidenta d'honor S.M. la reina Victòria Eugènia i com a president el comte de Romanones, també ex- pressava la seua gratitud a tots els comitès provincials per la desinte- ressada labor realitzada. Es feia especial esment de diversos col·la- boradors, como ara: la marquesa de la Rambla (Jaén) —directament re- lacionada, com veurem, amb peces d'Eivissa i alguns altres llocs—, la marquesa de Benicarló (València) i

Fig. 2. Els reis Alfonso i Victoria, la reina Cristina, la infanta Isabel, el president del Directori, els subsecretaris de Governació i Instrucció Pública, el comte de Romanones, president del comitè organitzador, i altres personalitats, en la inauguració del l'Exposició del «Traje Regional» (*Nuevo Mundo* 24-4-1925: 20).

el vescomte Güell (Catalunya, per a la tercera secció), i, sobretot, la du- quessa de Parcent, Trinidad von Scholz Hermendorf, vertadera i autèntica ànima d'aquest esdeveni- ment.

Malgrat tots els intents per agi- litar el treball, el mes d'agost de 1924 continuaven els enviaments de les diferents delegacions provin- cials, a les quals a voltes s'urgia perquè fessin aquestes trameses la primera quinzena de setembre, per així tenir el temps suficient per inaugurar l'Exposició. La qual tornava a anunciar-se per al 12 d'octubre (ex: *El Imparcial* 24-8-1924: 3), tal com publicava el *Diario de Ibiza* l'1 de setembre, per més que es posposàs a la primavera de 1925.

Així, el 14 de gener, el *Diario de Ibiza* publicava una informació te- legràfica enviada des de Madrid, on ja es concretava que els vestits de pagesos, enviats des de l'illa, serien col·locats a la segona sala d'aquesta

Exposició, que s'inauguraria, final- ment, el 18 d'abril.

En resum podem dir —tal com s'ha assenyalat—³ que aquesta Ex- posició celebrada al Palau de Biblio- teques i Museus de Madrid, va cons- tituir un important esdeveni- ment, àrduament elaborat,⁴ que va reunir en el seu comitè organitza- dor un ampli espectre de la intel·lectualitat, la noblesa i les forces vives del país. En va ser director tècnic l'esmentat catedràtic Luis de Hoyos Sainz, i la ambientació mu- seogràfica va comptar amb la col·la- boració d'artistes del nivell de Vázquez Díaz, Benlliure, Álvarez de Sotomayor, Planes, Benedito o Al- vear.⁵

Es va aconseguir reunir la quan- titat de 348 vestits complets, 3.914 peces i elements tèxtils, 660 foto- grafies i 237 aquarel·les. Com ja hem vist, la premsa de tot el país se n'anà fent ressò des de molt abans de la inauguració. I l'èxit de públic va ser tal⁶ que va caldre reeditar la

3. MUSEO DEL TRAJE / CIPE: «1925. La Exposición del traje regional», article disponible en línea a l'adreça world wide web: museodeltraje.mcu.es/index.jsp?id=55&ruta=5,21

4. Com bé assenyalaria, per ex., J. FRANCÉS a *La Esfera* (LESF 6-6-1925: 13), «se buscó la ejemplaridad viva de las romerías y festejos; for- mándose álbumes fotográficos; consultáronse desde las voluminosas Historias del Traje hasta las modestas monografías ó los pasajes lite- rarios de novelas ó crónicas donde pudieran hallarse datos y descripciones que ayudaran á reconstruir partes y aún todos desaparecidos. Ni los ingenuos exvotos pictóricos fueron desdeñados, pues acaso en ellos más que en los cuadros de verdadero valor artístico podían encon- trarse revelaciones inapreciables con pareja virtualidad á la folklórica de cantos, cuentos y leyendas populares».

5. IBÍDEM: «Finalmente, cuando llegó la hora de las instalaciones particulares intervinieron los pintores, los escultores significados en cada región para darle un carácter artístico á lo que, de otro modo corría el peligro de tener el aspecto mortecino de un museo con trazas de ro- pavejería».

6. IBÍDEM: «¿Cuál es la primera impresión que causa la Exposición Regional del Traje? La de una prodigiosa y desbordada riqueza, la de una magna fantasía cromática, la de una grandeza racial elocuente por los más varios y singulares rasgos de su indumentaria».

Fig. 3: Antonio Albert i Nieto en els anys 20 del segle xx. Gentilesia d'Emília Caldentey i Ma. Francesca Salvadó, nétes del mestre Albert.

guia de visita. Després de quatre anys de treball els Reis la van inaugurar el 18 d'abril de 1925, i, ja en aquest moment, en el discurs pronunciat pel comte de Romanones, es va plantejar la idea de convertir l'exposició temporal en Museu del Vestit permanent (ex. del suport en la premsa: *LV* 18-4-1925: 3).

D'aquí parteix, doncs, la història del *Museo del Traje. Centro de Investigación del Patrimonio Etnológico*, instal·lat a Madrid i que, malgrat la seua recent creació (2004), és l'hereu dels que, amb diferents noms,⁷ anaren conservant la col·lecció formada el 1925, amb aquesta Exposició, després de la devolució d'aquelles peces prestades

per alguns particulars. Un museu que, tal com ja va fer el 1991, com a *Museo del Pueblo Español* –amb ocasió de la Primera Conferència Internacional d'Indumentària (Mateu 1993: 229-236)–,⁸ ha tornat el mes d'abril de 2012 a obrir-nos les seues portes per recollir, en un dels cursos que ve desenvolupant,⁹ els últims fruits de la investigació etnohistòrica que, tan directament, incideixen en els seus valuosos fons propis.

1. El paper desenvolupat pel mestre Albert i la marquesa de la Rambla

En el moment d'explicar l'elecció d'Antonio Albert i Nieto –més popularment conegut com «mestre Albert»– com a president del comitè local o comissari corresponent a Eivissa,¹⁰ no només hem de partir de la seua reconeguda vàlua en el camp pedagògic i la seua pertinença a l'Acadèmia de la Història –deixant aquí de banda el seu vessant polític–, sinó també dels seus coneixements en el terreny de la vestimenta tradicional.

Ell va ser qui, actuant també com a president de la comissió de festes del Congrés Agrícola Català-Balear celebrat a Eivissa el 1912 (*El Resumen* 5-2-1912: 2; Mateu 2011: 25-27), va donar suport implícitament a la recreació de vestits del s. XVIII duta a terme llavors per Pere Marí «Cala». I ell seria –com veurem més endavant–, uns dels membres de la intel·lectualitat eivissenca que en els anys trenta, i recordant precisament l'Exposició de 1925, es manifestaria a favor de la

continuïtat en l'ús de les gonelles de color per part de les pageses eivissenques.

En el moment concret que ací tractam, va optar per dur a l'exposició els models més antics que es conservaven, el de *gonella* negra i la corresponent parella indumentària masculina. Això és, els que, amb el sentit d'autèntiques peces-testimoni, encara podien trobar-se a les caixes d'alguns llocs, com ja havia fet públic Pere Marí «Cala» el 1906, en el que va constituir la primera labor d'investigació i recopilació de vestits duta a terme a Eivissa (Mateu 2011: 22-26).

Sembla que, com aquell, el mestre Albert degué ser a temps de poder recollir prova material de l'enorme capell amb plomall de flors i/o plomes que les pageses encara portaven a mitjans del s. XIX, segons es comprova en un llibre que ell mateix tenia a la seua biblioteca particular (Cardona 1991: 103): el publicat el 1858 per E. A. Claessens de Jongte.¹¹ Capell que, bàsicament, ja havia reproduït J. Cambessèdes el 1825 (Mateu 2009b: 16)¹² i que el 1867 ja només conservaven les ancianes com a record de la seua joventut, segons l'arxiduc Lluís Salvador (1867, ed. 1982: 36 bis i 284). Va ser el propi Albert i Nieto qui s'encarregà d'adquirir l'exemplar que avui es conserva al *Museo del Traje*.¹³

A Concepción Loring, marquesa de la Rambla, es deu, per la seua banda, l'adquisició de pràcticament tot el conjunt de la *gonella* negra, presumiblement ja per a la pròpia Exposició,¹⁴ on aquest vestit¹⁵ es va

7. 1925: Exposición del Traje Regional e Histórico; 1927-1934: Museo del Traje Regional e Histórico; 1934-1993: Museo del Pueblo Español; 1993-2004: Museo de Antropología; 2004: Museo del Traje. Centro de Investigación del Patrimonio Etnológico.

8. La part corresponent al vestit de la dona, ampliada, la vam donar a conèixer en aquesta mateixa revista (Mateu 1993b: 26-32).

9. Concretament el dia 25 d'abril (2012) en el *III Curso de Indumentaria Popular. Traje Popular, Icono y Patrimonio*, a la seu del Museo del Traje. Avda. Juan de Herrera, 2. Madrid. Vegeu Mateu (25-5-2012: 21-23).

10. Segons figura en una guia de l'esmentada Exposició (Anònim 1925), «Las Islas Baleares tuvieron por presidentes a los Sres. ROSELLÓ y ALBERT, y como auxiliares a los Sres. CUYAT y TANIS». Vegeu també *La Voz* (*LV* 18-4-1925: 3). Si el segon dels auxiliars té relació amb Eivissa, podria tractar-se del pintor Tarrés (Mateu 2011: 39), seguint F. Cirer Costa.

11. Vegeu, a propòsit d'això, J. Ribas Fuentes (1998: 143-145).

12. Vegeu F. Torres Peters (2009: 21-25).

13. O un dels exemplars (tenim constància d'un altre capell, sense més especificacions del fons antic: CE020777). El que figura adquirit, sense data concreta, per A. Marí Ribas, mostra al seu interior el següent: «WILLOW & C^a LONDON / Made Expressly for / Francisco Font / Palma sombrerería...». (Reg. CE042520). Informació facilitada per I. Seco, conservadora de l'esmentat Museo del Traje. CIPE.

14. CE000260-CE0266. Aquestes peces van ingressar, però, l'any 1934, en els fons de l'aleshores anomenat Museo del Pueblo Español. Informació aportada per l'esmentada conservadora.

presentar en les seues dues variants: La més antiga amb l'assenyalat capell sobre cambuix i la més moderna de, simplement, mocador al cap. Tot i això, no va ser fins als anys seixanta que ingressarien en els corresponents fons museístics la major part de les joies, ja d'or.¹⁶

És també en el fons d'aquest Museu on vam poder localitzar una antiga fotografia,¹⁷ que cal suposar que també hauria enviat el mestre Albert a Madrid, amb la intenció d'oferir una imatge il·lustrativa sobre la forma com havien de disposar-se les diverses peces que conformaven cada model indumentari en els maniquís corresponents; o fins i tot representativa dels propis trets físics dels illencs, tot atenent un altre dels interessos antropològics d'Hoyos Sainz.

Al centre d'aquesta imatge, i flanquejat per les dues dones vestides amb les gonelles negres, apareix un home amb calçons del mateix teixit de burell que aquelles altres, així com amb camisa, jupetí, faixa, barret, espadenyes i una ostentosa banda sobre el pit. Això és, sense complementar el seu abillament amb el jaquetó i el capell de copa que es mostren en algunes fo-

tografies (com és el cas de les relacionades directament amb la tasca etnogràfica de Pere Marí «Cala») i op-tant, en canvi, per destacar una peça molt menys divulgada: la referida banda —objecte de diverses interpretacions¹⁸ i alguna ressenya costumista—, pràcticament desconeguda en l'actualitat.

L'interès per aportar altres elements del món tradicional, en major o menor grau vinculats a la indumentària, es tradueix igualment en la presència d'un senalló sota el braç del pagès, i de la pipa amb què està fumant. Alhora que les dones llueixen ostensiblement els mocadors de mans i els ventalls, d'acord amb la representativa implantació social de què gaudien a la pagesia.

Enfront de la cura que desprèn tot el conjunt pel que fa a la selecció de peces, les figures es mostren a l'interior del propi habitatge del mestre Albert, ubicat al barri de la Marina de la ciutat d'Eivissa. Aspecte potser subsanat amb l'enviament d'altra o altres instantànies més representatives del vessant arquitectònic rural de l'illa, per més que aquest no fos objecte de cap recreació escenogràfica en aquesta ex-

Fig. 4. Fotografia que degué enviar el mestre Albert als organitzadors de l'exposició del «Traje Regional». Museo del Traje. Centro de Investigación del Patrimonio Etnológico.

posició, a diferència d'altres regions. Circumstància que no va anar en detriment de la difusió en la premsa dels vestits eivissencs, tal com podem comprovar en revistes com *Mundo Gráfico* (22-4-1925: 15) o *La Esfera* (6-6-1925: 12),¹⁹ a més

15. En la descripció que va fer d'aquest vestit Isabel de Palencia (1926: 134 i 155) sorprèn comprovar que no s'adapta al color negre i al teixit de la gonella, encara que sí al seu aspecte general. Ací cal destacar les il·lustracions del maniquís amb indumentària eivissenca que figuren en aquest llibre (una d'elles reproduïda en Mateu 2011: 40, fig. 11).

16. Mitjançant el Patrimoni de l'Estat. El *cordoncillo* va ser adquirit a la Joieria Pomar l'any 2004. Informació facilitada per Ma. A. Heradón, conservadora del MT. CIPE.

17. Gràcies a la col·laboració prestada per J. A. Rodríguez Menéndez, que en aquell moment desenvolupava la seua activitat professional al Centre esmentat.

18. Segons J. Puiggarí (1886, ed. 2008: 221) al s. XVII l'ús de bandes havia constituït un signe d'elegància per als dos sexes. Les que porten els dansaires de moltes regions espanyoles han estat analitzades de diferents formes: Bé enllaçant-les amb les de caràcter militar (Beltrán 1991: 29), bé establint la seua connexió amb els mantons de dona (Cea 2005: 247-248), com sembla que reforcen, en el cas d'Eivissa, una targeta postal de N. Puget (col·lecció particular), i el següent comentari de J. Amades (1936: 34), relatiu a Catalunya: «En ocasions de cerimònia i etiqueta hom portava un mocador de seda cargolat i travessat damunt el pit. Els fadrins el duïen damunt d'una espatlla i els casats a la contrària. Passava per damunt d'una espatlla i anava lligat a la cintura al costat contrari. Quan la solemnitat era molt extraordinària el duïen estès fent caure dos dels panys per damunt del braç i hom procurava que el mocador tingués un bon serrell i que en caminaretés damunt del braç. Encara el portaven així la fadrinalla de Sant Martí de Maldà, que a la darrereria del segle passat ballava el ball de les faixes. En festes de casament era de rigor que la fadrinalla que hi concorria portés mocador a la banderola, el qual havia de fer-los-en present la núvia tant si eren convidats del nuvi com d'ella. Una de les penyores de prometatge que la núvia donava al promès era un d'aquests mocadors, generalment de seda i brodat per ella. La cançó ens parla abundantment [...]».

19. L'autor de l'article on, entre algunes altres imatges, es reproduïx la dels pagesos eivissencs, no era sinó J. Francés (vegeu també les notes 4-6, 20 i 22), prestigiós crític d'art també conegut amb el pseudònim de Silvio Lago i qui, amb anterioritat, ja havia dedicat la seua atenció als vestits tradicionals de les eivissenques (segons ell, de dolçor primitiva i ingènua mirada), a través de la producció artística de Santiago Martínez, un dels deixebles predilectes de Sorolla (*LESF* 8-5-1920: 10-11; Mateu 4-3-2011, «El pintor Santiago Martínez en Eivissa, 1919. Hacia Eivissa avalado por Joaquín Sorolla» a *La Miranda*, núm. 141, p. 31-33. Eivissa: *Diario de Ibiza*). Posteriorment, en les elogioses ressenyes que faria d'exposicions pictòriques de N. Puget Viñas (ex.: *LESF*, «Dos pintores baleares», 6-7-1929: 40), tornaria a detenir la seua mirada en la vestimenta portada a l'illa, dedicant-li suggerents apreciacions («esos trajes arcaicos y magníficos que transforman a las campesinas en princesas de cuento oriental»). Cal pensar que la seua figura va ser la que, al menys parcialment, degué inspirar a Puget Viñas per a la creació del personatge novel·lesc anomenat «Lago», en el seu «Ensayo sobre costumbres de Ibiza», tal com hem apuntat en l'article «La incursió literària de Narcís Puget. Motivacions i objectius», publicat en aquesta mateixa revista (*Eivissa*, núm. 50, p. 82, nota 38).

Fig. 5. En primer terme, dos dels maniquís, vestits a l'ús de la pagesia eivissenca, presents en l'Exposició del «Traje Regional» (*Mundo Gráfico* 1925: 15; *La Esfera* 6-6-1925: 12).

del llibre d'Isabel de Palencia (1926: 134 i 155),²⁰ publicat un any després.

II. Els criteris expositius i l'assaig del mètode etnogràfic d'Hoyos Sainz, de fonaments geogràfics

En funció de la consideració del vestit com un de tants elements constitutius de la vida i de la cultura tradicionals, molts d'ells van formar part –com dèiem– d'escenografies costumistes, a càrrec d'artistes de renom, com els ja assenyalats, mentre les regions menys representades ho feien en conjunt, servint-se exclusivament de maniquís, en una sala determinada.

Era, això no obstant, en aquesta on –segons apreciació de Francisco Alcántara– en realitat lluien individualment els centenars de vestits exposats, ja que en aquells altres

«quadres i episodis», les figures s'agrupaven en llocs tals com estades domèstiques o paisatges expressius, globalment, d'una activitat popular (Alcántara 1925: 10).²¹ Tot i això, anys més tard aquest interès general també englobaria l'específic de recollir testimonis de la indumentària, en el curs estival que el 1933 desenvoluparen a Eivissa aquarel·listes de l'Escola Madrilenya de Ceràmica (Mateu 17-12-2010),²² precisament fundada per l'esmentat Francisco Alcántara. Degué ser en aquesta Exposició on aquest intel·lectual degué tenir ocasió de contemplar directament, i per primera vegada, part de la riquesa etnogràfica de la nostra illa.

Pel que fa als criteris expositius que van incidir en la classificació dels vestits, cal destacar els de tipus geogràfic relacionats amb la Institució Lliure d'Ensenyança,

amb la qual estaven íntimament vinculats tant el mestre Albert com Francisco Alcántara. Criteris que aquí es traduïrien en l'agrupació dels diversos models en tres zones (cantàbrica, central i mediterrània), també subdividides en regions.²³ Tot i això, la gonella negra es contemplà, dins de l'arxipèlag balear, i de la zona mediterrània en general, como a pròpia d'una altra estirp etnogràfica, tal com posteriorment assenyala –tot referint-se al teixit i a l'enorme capell amb flors– la filla del director tècnic de l'Exposició, Nieves de Hoyos.

Per justificar aquests criteris al·legava que el primer concepte per a l'estudi dels vestits i fins i tot de l'art era el *geogràfic*, ja que es derivaven del seu repartiment espacial, com tots el trets i les activitats humanes, de manera que l'estudi de la seua distribució s'imposava, d'acord amb Fobrenins, Akerman i altres etnògrafs, viatgers i geògrafs.

Seguint els ensenyaments del seu pare, el professor Hoyos Sainz, continuava dient que aquest primer criteri i estudi permetia fer un croquis primer i traçar després els mapes de les zones i regions mitjançant la determinació dels focus o centres d'aparició o de màxima varietat i riquesa [...], determinar llavors les àrees d'extensió o difusió i, finalment, les regions o zones. Així, el vestit esdevenia una important dada etnogràfica que, segons apuntava, també podia considerar-se representativa de les altres, com la casa, l'aixovar, les danses, les cançons i els costums en general.

A això afegia el *criteri històric* (fins aquell moment el més usat pels estudiosos, encara que, segons ella, com a mera relació de documents aïllats o de fets observats, prescindint del concepte evolutiu), el *social* (al qual corresponien les variacions d'ocupació i usos), el *tec-*

20. Com ja dèiem en la nota 15, una d'aquestes il·lustracions es pot veure també en Mateu (2011: 40, fig. 11).

21. En el mateix sentit es va pronunciar J. Francés (*LESF* 20-6-1925: 11).

22. Vegeu, també, del mateix autor, el vídeo *Santa Eulària 1933* (Aquarel·les de l'Escola Madrilenya de Ceràmica), realitzat per Josep Maria Bassols. Eivissa; T.V. Research, febrer de 1991. Durada 45 m. Una readaptació es va emetre com a documental, de 25 minuts, per TVE2 de Balears el 1999, dins la sèrie *El llegat de les Pitiüses*.

23. Una monografia inèdita dels vestits portats a les Balears es mostrava en una vitrina –juntament amb les també inèdites d'altres 29 llocs– a l'important secció de l'Escola Superior de Magisteri d'aquesta Exposició (J. Francés, *LESF*, 20-6-1925: 12).

nològic (incidint especialment en el coneixement dels teixits i de la sastreteria), i l'*artístic* (més bé aplicat per pintors i dibuixants, essencialment centrat en l'ornamentació, les formes i els colors (Hoyos 1944-1945: 140-143).

Després de tot això concloïa dient que, com a síntesi de tots aquests criteris sistemàtics o parcials, Hoyos Sainz havia creat el mètode *etnogràfic o folklòric* que, fecundador i fecundat també per tots ells, representava un procediment a assajar en aquestes investigacions, tal com ell havia fet en ser nomenat director tècnic de l'Exposició del «Traje Regional» (de la qual va néixer la possibilitat de traçar les regions folklòriques o etnogràfiques de la indumentària popular espanyola, sense detriment de la «unitat integral peninsular»). Procediment que més tard es completaria en establir les sales regionals al Museu del Poble Espanyol (un dels antecessors, com veïem, de l'actual del vestit).

Nieves de Hoyos es referia també al treball que quedava per fer quant al fons comú, arcaic o medieval, de la indumentària al nostre país. I entenia aquest fons com la influència i les aportacions fetes per cada cultura dominant, i la seua posterior transformació, amb l'aparició de noves peces de vestir o d'ornament (ibídem: 141-142). I és que l'interès de Hoyos Sainz pel vestit en realitat raïa en la idea que «la conservació de grans arcaïsmes en la indumentària popular de certes zones» –fonamental per a la mitificació de la gonella negra a Eivissa–

«ajudava a aïllar millor que altres elements de la vida material més homogeneïtzats, el caràcter particular de la cultura de determinades regions i, per això, que la documentació de les formes de vestir, ja a punt de desaparèixer, podia tenir gran importància com a element per al coneixement de la diversitat antropològica dels pobles d'Espanya.» L'objectiu final, «de tipus clarament positivista: arribar a dibuixar el mapa de les àrees existents en el nostre país, que Hoyos Sainz a més superposava al de les regions prèviament definides segons criteris antropomètrics» (Ortiz 2003: 83).

III. La consideració arcaïtzant de la gonella negra

Pel que fa al cas que ens afecta, l'esmentada idea és la que ha vingut incidint en la consideració de la gonella negra com un testimoni arcaïtzant des de l'època baixmedieval o renaixentista, en funció substancialment del desplaçament cap amunt de la línia del tall. Però l'existència a Eivissa de vestits anteriors estrangulats a la cintura (com l'anomenat de clauer, el representat al gravat de Juan de la Cruz, o la mateixa gonella negra que es mostra a les pintures de Sant Miquel i al gravat de Cambessèdes) (Mateu 2009: 208-211; Ídem 2010: 16), impedeix mantenir aquesta hipòtesi. Ja veïem que fins i tot Nieves de Hoyos era conscient de la limitació en què, aleshores, es movien el seguidors del criteri històric, en basar les seues conjectures en documents aïllats o fets determinats, tot pres-

cindint del procés evolutiu o del sentit de continuïtat.

De fet, resulta doblement curiós observar com, a la darrereria del segle XIX, J. Puiggarí havia considerat com una pervivència medieval de les aragoneses d'Hecho –i d'Ansó–, la característica de cos cenyit fins a la cintura, reflectida en el s. XVIII al gravat de J. de la Cruz²⁴ (de manera similar a com el mateix De la Cruz havia reproduït la pagesa eivissenca). Malgrat això, i paradoxalment, en el s. XX, la indumentària d'aquestes aragoneses es considerava pervivència fòssil d'aquell mateix moment, juntament amb la gonella negra d'Eivissa, per alguna altra característica diferent i, fins i tot, contraposada, com és el referit desplaçament de la línia de cintura cap amunt. Un tret, aquest, que en l'esmentada regió aragonesa i a Eivissa, no hem pogut documentar clarament fins a les dates tardanes de 1853 (Bernis & Menéndez Pidal 1993: 432-433)²⁵ i 1858, respectivament.²⁶

És, precisament, en el llibre d'E. A. Claessens –que identificàvem en la biblioteca del mestre Albert–, on es troba aquesta precisió per a la nostra illa.²⁷

Així, la investigació etnohistòrica més o menys recent (amb la conjugació de diferents fonts d'estudi) ha vingut donant la raó a Hoyos Sainz i Hoyos Sancho quan advertien, als seguidors del criteri històric, sobre l'assenyalat risc d'ignorar el procés evolutiu dels vestits tradicionals. Desgraciadament i acientíficament, encara hi ha a la mateixa Eivissa qui no només afirma que l'escassa

24. Al final del capítol dedicat al s. XIX, escriu (18: 21): «Pero donde más ahincó la tradición ó radicó la nacionalidad, fue en aquellos trajes provincianos exclusivos de varias regiones de España, y vinculadas en ellas como una antigüedad de cuatro y cinco centurias. La *collarada* y los *cuerpos bajos* de labriegas aragonesas de Hecho y Ansó, etc., figuran ya en poesías del Archipreste de Hita, y fueron vulgares entre damas del 1400». Comentaris que acompanya amb una il·lustració extreta dels gravats d'A. Rodríguez (Puiggarí 1886, ed. de 2008: 266-267, fig. 605).

25. «[...] En cuanto al traje de las ansontanas, tantas veces calificadas de medievales, baste llamar la atención sobre el que los representados a fines del siglo XVIII no se parecen gran cosa a los pintados y fotografiados años después [...]. *Todo ello viene a contradecir la creencia de que los trajes populares se han transmitido inalterables a lo largo de grandes períodos de tiempo*» (Bernis & Menéndez Pidal 1993: 432-433). La cursiva és nostra.

26. J. Vila (1935: 13 i 17) va constatar aquest escurçament del cos al camp de Barcelona, com una conseqüència de la moda Imperi. Així, seguint el que passava a la ciutat, pageses i pagesos modificaren els seus vestits. En el cas de les dones, pujant les seues cintures fins sota el pit i fent de cossos i faldars una sola peça mitjançant la seua unió. Citam per Mateu (2006: 53-54). Ací també cal citar la recreació del gravat eivissenc de J. de la Cruz per C. F. Stuckart (1820). Informació facilitada per F. X. Torres i Peters.

27. E. A. Claessens (1858: 19): «El bello sexo del campo vá envuelto en el *faldellí*, o en una saya negra de una especie de jerga fabricada por sus manos y con maestría. *Ese vestido último, estremadamente* [sic] *estrecho y que va formando pliegues de alto al bajo, no tiene talle, por partir la saya de un poco más debajo de los sobacos hasta el suelo* [...]». Vegeu Mateu (2012: en premsa).

longitud del cos de la gonella negra s'ha transmès inalterable al llarg de tan gran període de temps, sinó que, en fer-ho, arriba a negar tots els documents que demostrin el contrari i als propis investigadors que els estem traient a la llum.²⁸

Acceptant, en canvi, aquest procés evolutiu, sí que es podrien identificar altres possibles arcaïsmes en aquells elements o traços que, pel contrari, la documentació manejada constata amb un sentit de continuïtat. Un exemple en podria ser –en la gonella negra esmentada– l'ús, en la seua confecció, de l'antic i tosc teixit de burell, heretat de les variants anteriors. O la seua complementació amb mànegues independents, que es podien posar i llevar, així mateix documentades de forma ininterrompuda almenys des del segle XVII²⁹ (el moment més antic al qual hem pogut accedir mitjançant la documentació notarial), fins a la seua fossilitzada presència als nostres dies. Malgrat això, en intentar establir la seua hipotètica connexió amb els corresponents paral·lels medievals o renaixentistes –i en funció de l'esmentada limitació documental– haurem de seguir el corresponent procés històric fora de l'àmbit illenc.

iv. L'èxit de la vestimenta eivissenca en el context balear

Acceptant el fet que les Balears no van gaudir en l'esmentada exposició de la magnífica escenografia

d'altres regions, és destacable el paper jugat per Eivissa dins el propi arxipèlag. Per més que als eivissencs els pogués incomodar que l'ambigu coneixement geogràfic que hi havia sobre les nostres illes repercutís de vegades en la consideració de «mallorquins» dels vestits portats a les Pitiüses,³⁰ en aquesta ocasió va ser Eivissa la que va destacar amb entitat pròpia, si hem de fer cas de les consideracions que se'n feren.

Així es desprèn de la ressenya publicada pel *Diario de Ibiza*, el 22 de maig de 1925 (Serra 1925: 1), i que no és sinó la transcripció d'un article de la premsa de Mallorca, en què es lamentava l'afany amb què, des de feia temps, es venia negant l'existència del regionalisme d'aquella illa. Després de contrastar aquesta situació amb la de temps anteriors,³¹ es feia referència, com a exemple recent, al que va passar en l'«Exposición del Traje» (sense deixar de reconèixer l'«esplendor inusitat» d'aquest esdeveniment, que havia comptat amb la presència dels propis monarques): «Ibiza, nuestra hermana menor, más celosa de su valía regional, ha concurrido al concurso ¿Por qué no lo hemos hecho nosotros...?».

En realitat, no és que Mallorca no hi hagués participat,³² sinó que, simplement, la seua representació no va acomplir els objectius desitjables, tal com també es reflecteix en

una de les cròniques enviades a la premsa eivissenca per Joaquim Gadea (*Diario de Ibiza* 12-6-1925), aleshores mestre del poble de Sant Carles, en el que constituïa un dels periòdics lliuraments de la seua eixida pedagògica per diverses ciutats d'Espanya i de l'estranger, com a pensionat de la Junta per l'Ampliació d'Estudis («Por tierras españolas. De mi Diario III»).

Donant compte de les activitats dutes a terme pel grup de mestres de les illes durant la seua estada a Madrid, l'esmentat Gadea escrivia: «A la salida [de la Escuela de Estudios Superiores de Magisterio] admiramos la Exposición del Traje Regional, hecho como un ensayo sin ambiciones y que, dados los magníficos resultados obtenidos, ha de quedar perenne». Passava després a referir-se elogiosament als muntatges escenogràfics de València, Catalunya, Múrcia, Astúries i Galícia, i acabava ocupant-se d'aquest arxipèlag amb les paraules següents:

«Baleares... muy pobremente representada. Puede decirse que Ibiza está mejor representada que Mallorca, pero podía haberse llevado a un grado más elevado, ya que nuestra isla posee muchos ejemplares curiosos de indumentaria.³³

»Pero, consolémonos. Hay algunas provincias que no han enviado nada. Ahora, quedando la Exposi-

28. Circumstància concreta que ja va recollir la publicació del XXII Curso de Etnología Española Julio Caro Baroja, mitjançant la nostra pròpia experiència (Mateu 2003: 85-152).

29. Això no obstant, almenys de moment, no les hem documentat al principi d'aquesta centúria.

30. «Siendo nuestra isla tan pequeña y tanta la falta de escuelas primarias por esos mundos de Dios, siempre fue cosa copiosa y regocijante la anécdota de nuestro desconocimiento. Un día nos llegan por aquí unos señores empleados que no salen de su 'apoteosis' al encontrarse con algo más que un peñasco barrido por el mar; otro se ordena desde Madrid a Palma el envío de un propio a Ibiza sin pérdida de momento; hoy recibimos un sobre de un Ministerio, con la dirección 'Islas Canarias-Ibiza'; mañana diarios y revistas de la Corte presentan como mallorquinas, por ejemplo (eso de distinguir debidamente entre Baleares y Mallorca es por lo visto un problema de alta ciencia geográfica) nuestros indumentos ibicencos en la Exposición regional del traje... Y ayer y hoy y siempre se nos desatiende y se nos perjudica y abochorna ante todo y sobre todo porque se nos desconoce, por un simple defecto de enseñanza elemental [...]» (*DI* 8-5-1925: 2).

31. Es referia a la desfilada de vestits típics (inclosos els d'Eivissa) que havia tengut lloc a Palma l'any 1860 davant Isabel II. Vegeu, sobre això, Flores (1861: 89-90) i Mateu (2009: 214, comentari de la fig. 134 i nota 842).

32. Serra Reus (*op. cit.* 22-5-1925: 1): «... carecemos del traje regional, al menos a juzgar por lo expuesto». El descontent dels mallorquins queda així mateix patent en el següent paràgraf, extret de *La Almudaina* (Mestre 1925: 1): «... Con honda pena vimos lo concerniente a Mallorca: una pareja de payeses pobremente vestidos, sin gusto, sin el 'alma' de nuestra tierra. Basta decir que la mujer no lleva 'botonada' en el 'gipó', ni ...incluso 'cova entrunyellada', ni ninguna de las típicas joyas con que suelen adornarse nuestras 'garridas fadrinas'. ¡Mejor hubiéramos preferido no hallar nada! ¡Con tanto y bueno que hubiéramos podido mandar!». Citam per Comas (2007: 190-191).

33. Dos anys més tard, en una crònica enviada des de Palma sobre una festa típica en el Líric, J. Verdera recordava l'admiració que van causar en l'Exposició de 1925 els vestits portats tradicionalment a Eivissa (*DI* 1-6-1927: 2). Contràriament al que havien dit els propis mallorquins en aquella ocasió, els atribuïa un gran amor per tot el que feia referència al seu passat: «Nos llamó la atención la diferencia que hay entre nosotros y los mallorquines, que se muestran tan amantes de todo lo que hace referencia a sus antigüedades históricas y que, a

Figs. 6 i 7. Reproducció al *Diario de Ibiza* (22-5-1925: 1) d'un article publicat a la premsa mallorquina sobre el paper exercit per Eivissa i Mallorca a l'Exposició del «Traje Regional». I ressenya de J. Gadea, també al *Diario de Ibiza* (12-6-1925: 1), sobre aquesta Exposició.

ción fija, según nos informaron, pueden corregirse las deficiencias.»

Ací resulta adient dir que un altre dels eivissencs que contribuïren a augmentar aquests fons va

ser Antoni Marí Ribas «Portmany», tal com es constata a la fitxa d'ingrés corresponent.³⁴ En canvi, altres peces, com pràcticament tota l'empressada d'or que mostra la gonella

negra exposada al Museo del Traje amb caràcter permanent, varen ser adquirides per Patrimoni de l'Estat als anys 60, compra que es complementà el 2004 amb l'adquisició del *cordoncillo* en una de les nostres joeries més representatives.³⁵

... v. Manifestacions del mestre Albert sobre els vestits tradicionals d'Eivissa

No podríem posar punt final a aquest article sense reproduir les apreciacions que, sobre la indumentària tradicional portada a l'illa, va fer el mestre Albert, sis anys després d'haver-se celebrat aquesta Exposició a Madrid, i fent-hi referència concreta. Va ser llavors quan, en aguditzar-se els símptomes que ja venien anunciant la desaparició d'aquesta manifestació popular, van ser molts els eivissencs que es van servir de la premsa per manifestar la seua opinió sobre la conveniència que les dones abandonassin o mantenguessin els seus darrers vestits a la moda de la pagesia.

Simplificant les diferents argumentacions exposades, podem dir que alguns pagesos —especialment els del Centre Cultural de Sant Miquel, promotors de la polèmica— no volien que les seues dones poguessin ser objecte de burla, en no haver-se adaptat a les maneres indumentàries de la ciutat, que venien determinades, segons ells, per la cultura i el progrés. Mentrestant altres eivissencs —com el mateix mestre Albert³⁶ i B. de Roselló—,³⁷

nuestro parecer, no tienen comparación con los trajes típicos de nuestros payeses, a pesar de que han llamado la atención en la clausurada Exposición del Traje Regional celebrada en Madrid, pues las dos parejas de ibicencos fueron admirados durante el tiempo que estuvieron expuestas. / Al hablar así no pretendemos restar mérito a los trajes de los payeses de Mallorca, sino hacer resaltar el mérito que conceptuamos lo tiene, y grande, todo lo que hace referencia a nuestras antigüedades históricas. Recordemos de paso el premio que obtuvo la esposa del gran artista valenciano RIGOBERTO SOLER, que iba ataviada con un rico traje antiguo representando una payesa ibicenca».

34. «Camisa de lienzo bordada. Fecha de ingreso 10/1965». Informació facilitada per la conservadora I. Seco.

35. Vegeu la nota 16.

36. A. Albert i Nieto (LV74-8-1931: 1): «... No vemos —argumentava— extravagancia alguna en una moda antiquísima consagrada por siglos y que hoy se halla algo modificada, sin exageraciones, habiéndose adaptado a los tiempos. / Conceptuamos que no significa mucho amor a la cultura y progreso de Ibiza, querer acabar con radicalismos, lo que es típico y característico de nuestra hermosa región y en ello no vemos deseos ni de cultura ni de progreso alguno. [...] Elevemos nuestra cultura en otro orden de ideas, como la educación popular, y dejémonos de reformismos contrarios a nuestro modo de ser y a nuestra idiosincrasia. El cambio en esta materia hay que introducirlo paulatinamente sin exageraciones de ninguna clase, dejándolo en manos de los interesados».

37. B. de Roselló (LV725-9-1931: 1): «... la campaña que la célebre sociedad cultural de San Miguel ha llevado a cabo para lograr que nuestras mujeres abandonen su hermosa y típica indumentaria y se vistan de 'balandra', como graciosamente dice el autor de la mencionada hoja [...]. Efectivamente, aplausos y no pocos merecerán los jóvenes campesinos que se opongan a que las que han de ser sus esposas se disfracen (esta es la verdadera palabra) de ciudadanas, y mucho más aplaudidos serán aquellos que se decidan a predicar con el ejemplo y empiecen por despojarse de esos absurdos trajes que parecen adquiridos en una ropavejería y cuando más en un establecimiento de los que se dedican

negaven aquella suspicàcia i valoraven la indumentària de la moda del país, precisament com un llegat cultural que, almenys bàsicament, havia de mantenir-se intacte.

«Los que tenemos ideales verdaderamente culturales y progresivos –manifestava sobre això Albert i Nieto– no pretendemos corregir la indumentaria insular de un modo radicalísimo y podemos muy bien ponernos a la par de los pueblos más cultos prescindiendo de arremeter de semejante modo contra el vestido de nuestras campesinas. / El nombre de Ibiza jamás lo hemos visto ridiculizado por el empleo de prendas de vestir, que para los ibicencos constituyen rasgos estimables, relacionados con nuestra historia y la vida insular [...]».

»En Madrid –continuava, evocant la seua experiència en l'esdeveniment que aquí tractam–, hace años existe la Exposición del traje regional, en la cual hay trajes de todos los campesinos de nuestra Nación, que llamaron merecidamente la atención de propios y extraños, y las dos parejas de payeses ibicencos fueron de los que más motivadamente merecieron ser admirados por los visitantes. El que suscribe procuró buscar en todos los rincones de la isla, indumentaria antigua, cuando se le encargó por personajes que representan intelectualidad y cultura de nuestra patria.»³⁸ «Otras costumbres merecen ser desterradas de nuestra vida social y no lo que no representa ningún atraso ni es digno de recriminación» (Antoni Albert).

Per altres de les seues consideracions podem veure com, fins i tot entre els defensors del vestit tra-

dicional, es podia acceptar com una necessitat la seua gradual adaptació als nous temps, tal com en realitat ja havia anant succeint al llarg de la història, amb més o menys ralentització en un moment o altre. Una adaptació que en aquell temps es podia referir a modificacions com una major estilització de les gonelles de color –allunyada d'exagerats acampanaments–, però que acabaria per desdibuixar totalment la imatge de la pagesa eivissenca, com ja havia ocorregut amb el vestit dels hòmens. Circumstància contemplada pels organitzadors de l'Exposició del «Traje Regional» a Madrid, i que, com deïem, va ser fonamental per a la seua pròpia realització.

Bibliografia

- ALBERT NIETO, A. (1931). «Una Campanya», a *La Voz de Ibiza* (4-8-1931), p. 1. Ibiza.
- ALCÁNTARA, F. (1925). «La exposición del traje regional». Dins *Hispania* 10, 11 i 12. Madrid.
- ALMUDAINA, LA (1925). Vegeu MESTRE, A. (27-5-1925).
- AMADES, J. (1936). *Notes d'Indumentària*. Barcelona.
- ANÒNIM (1925). *Exposición del traje regional. Guía*. Madrid.
- AUSTRIA LORENA, Lluís Salvador d' (1867). *Las antiguas Pitiusas*. ed. 1982. Sa Nostra.
- BELTRÁN, A. (1991). «Aspecto económico y uso diario en el traje». Dins *Moda en Sombras*, 27-32. Madrid: Ministerio de Cultura.
- BERNIS MADRAZO, C. – MENÉNDEZ PIDAL, G. (1993). «Los trajes populares». Dins *La España del siglo XIX vista por sus contemporáneos*. T. I. Centro de Estudios Constitucionales. Madrid: CSIC.

- CAMBESSÈDES, J. (1826). «Excursion dans les îles Baléares». Publiée per MM. J.B. EYRIÈS et MALTE-BRUN dans la Rev. *Nouvelles Annales des Voyages de la Géographie et de l'Histoire...* Paris: Librairie de Gilde Fils, tom. 30, p. 5-(31-36)-37.
- CEA GUTIÉRREZ, A. (2003). 'El regionalismo y sus problemas'. A «Supuestos generales para el estudio de la indumentaria», dins *Es vestir antic. II Jornades de Cultura Popular de les Pitiüses*, p. 15-42. Eivissa.
- CEA GUTIÉRREZ, A. (2005). «Entre el tópic urbano y la realidad rural. La Implantación del pañuelo de Manila [...]», dins *Nuevas y Viejas tradiciones en ámbitos urbanos*, p. 243-272. *Anthropos*.
- CLAESSENS DE JONGTE (1858). *Dos hojas de historia, ó sean rasgos de la conquista ultima de Ibiza*. Ibiza: Impremta J. Cirer i Miramon.
- COMAS, F. (2007). *Els viatges pedagògics i la renovació educativa. Les relacions de la JAE amb les Balears*. Palma: Ed. Documenta Balear.
- COSTA COSTA, Ma. A. (1991). *Antoni Albert i Nieto. Un mestre eivissenc*. Eivissa.
- Diario de Ibiza* (1924). «La Exposición del Traje Regional. Ibiza envía indumentaria» (26-8-1924), Ibiza, p. 3.
- Diario de Ibiza* (1924). «La Exposición del Traje Regional» (1-9-1924), Ibiza, p. 3.
- Diario de Ibiza* (1924). «La Exposición del Traje Regional» (15-9-1924), Ibiza, p. 3.
- Diario de Ibiza* (1925). «La Exposición del Traje Regional. Lo enviado de Ibiza» (14-1-1925), Ibiza, p. 3.
- Diario de Ibiza* (1925). «La Exposición del Traje Regional» (13-4-1925), Ibiza, p. 3.
- Diario de Ibiza* (1925). «¡No está mal!» (8-5-1925), Ibiza, p. 2.
- Diario de Ibiza* (1925). Vegeu SERRA REUS, A. (22-5-1925).
- Diario de Ibiza* (1925). Vegeu GADEA FERNÁNDEZ, J. (12-6-1925).

a vender trajes pasados de moda [...]. Nosotros creemos que los *culturales* de San Miguel para hacer verdadera cultura deberían dedicar todas sus energías a lograr que desaparezcan las *vetlas* [sic], a que cada campesino deje de parecer un arsenal de armas ambulante y a que se pierda la costumbre de esas risotadas; de esos *aúcos* y de otras *gracias* que dicen muy poco a su favor. / En cambio deben conservar sus trajes, sus bailes y sus canciones típicas que constituyen indumentaria y costumbres que imprimen especial carácter a nuestra hermosa y pintoresca isla».

38. A. Albert (LVII 4-8-1931: 1): «Referente a las prendas de oro tal vez haya alguna razón en el modo de expresarse, bajo el punto de vista económico. Se notan exageraciones, pero no deja de haberlas en las alhajas y adornos de las mujeres de nuestras ciudades, lo que también constituiría un capital muerto y un ridículo alto o mayor que el de las campesinas ibicencas. / En cuanto a la disquisición sobre precios, no quiero entrometerme, pues no lo entiendo, dejándolo para otros más versados en materia económica. / Resulta algo pegajoso para los ibicencos, que vengan a nuestras islas reformadores de costumbres, seguidas desde tiempo inmemorial, antiquísimas, de una indumentaria de inestimable valor y de importancia histórica local. / El progreso de Ibiza y de sus habitantes no ha de venirnos con extrañas e improcedentes intromisiones. Pueden dedicar sus actividades a otros órdenes de la vida insular, esto es, la que hace referencia a la cultura popular que es la única labor progresiva necesaria en nuestras islas. / Otras costumbres merecen ser desterradas de nuestra vida social y no lo que no representa ningún atraso ni es digno de recriminación».

- Diario de Ibiza* (1927). Vegeu VERDERA, J. (1-6-1927).
- Esfera, La* (1925). Vegeu FRANCÈS, J. (6-6-1925).
- Esfera, La* (1925). Vegeu FRANCÈS, J. (20-6-1925).
- Època, La* (1924). «La Exposición del Traje Regional» (22-8-1924), Madrid, p. 2.
- Època, La* (1924). «La Exposición del Traje Regional. Próximo acontecimiento artístico» (22-10-1924), Madrid, p. 1.
- FRANCÈS, J. (1925). «La Exposición del Traje Regional. Vida artística». Dins *La Esfera*. (6-6-1925), Madrid, p. 12-13.
- FRANCÈS, J. (1925). «La Exposición del Traje Regional. Vida artística». Dins *La Esfera*. (20-6-1925), Madrid, p. 10-12.
- FLORES, A. (1861). «La ofrenda de los payeses». Capítol IX de la *Crónica del viaje de Sus Majestades y Altezas Reales a las Islas Baleares, Cataluña y Aragón en 1860 escrita de orden de su Majestad la Reina por D. Antonio Flores*. Imprenta y Estereotipia de M. Rivadeneyra.
- GADEA FERNÁNDEZ, J. (1925). «Por tieras españolas. De mi Diario III». A *Diario de Ibiza* (12-6-1925), Ibiza, p. 1.
- HOYOS SANCHO, N. De (1944-1945). «Folklore indumental en España». A *RDTP* I. Madrid: CSIC.
- Imparcial, El* (1924). «La Exposición de Traje. Siguen los envíos» (24-8-1924), Madrid, p. 3.
- MATEU PRATS, M.L. (1993). «El traje en Ibiza durante el siglo XVIII: Variantes de la *gonella de burell* y los *calçons de negrilla*». Dins *Actas de la Conferencia Internacional de Colecciones y Museos de Indumentaria. ICOM-Museo Nacional del Pueblo Español*. Madrid: Ministerio de Cultura. Dirección General de Bellas Artes y Archivos. Museo Nacional del Pueblo Español, p. 229-236.
- MATEU PRATS, M.L. (1993b). «La *gonella* de burell i clauer al llarg dels segles XVII i XVIII». *Eivissa* [Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs], núm. 24, p. 26-32.
- MATEU PRATS, M.L. (2003). «Metodología y experiencia en la investigación etno-histórica. La evolución de las “*gonelles*” en Ibiza». A *RDTP* LVIII, Cuaderno 1º, p. 85-152. (XXII Curso de Antropología Julio Caro Baroja). Madrid: CSIC.
- MATEU PRATS, M.L. (2006). «Testimonis iconogràfics sobre la indumentària tradicional a Eivissa. Estudi comparatiu en relació a les aquarel·les de Joan d'Ivori: les dones». *Eivissa* [Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs], núm. 43-44, p. 44-54.
- MATEU PRATS, M.L. (2009). *Gonelles y Joies en Ibiza y Formentera. Aproximación a sus paralelismos en el Mediterráneo (Siglos XVII-XX)*. Eivissa: Consell d'Eivissa (Premi d'Investigació «Vuit d'Agost»).
- MATEU PRATS, M.L. (2009b). «Indumentaria tradicional ibicenca. Descubiertos dos grabados del siglo XIX del botánico J. Cambessèdes sobre los trajes de los payeses ibicencos». *Diario de Ibiza* [Ibiza] (27-12-2009), p. 16.
- MATEU PRATS, M.L. (2010). «Las acuarelas de un sueño educativo (Una expedición costumbrista)». *La Miranda* [Eivissa: Diario de Ibiza] (17-12-2010), núm. 130, p. 35-37.
- MATEU PRATS, M.L. (2011). «La indumentaria tradicional ibicenca en el siglo XX. Recuperación del pasado y progresiva pérdida de implantación social». A la *Revista de Folklore* [Fundación Joaquín Díaz: Caja España] (octubre 2011), núm. 356, p. 21-51. Disponible en línea a l'adreça World Wide Web: www.funjdiaz.net/folklore/pdf/rf356.pdf
- MATEU PRATS, M.L. (2011b). «El Congreso Agrícola de Eivissa (1912). Un gran acontecimiento social y cultural». *La Miranda* [Eivissa: Diario de Ibiza] (16-12-2011), núm. 178, p. 25-27.
- MATEU PRATS, M.L. (2012). «Evolución de la “*gonella*”. Un icono de la Indumentaria tradicional ibicenca». *La Miranda* [Eivissa: Diario de Ibiza] (25-5-2012), núm. 200, p. 21-23.
- MATEU PRATS, M.L. (en premsa). «Els vestits tradicionals d'Eivissa des de la perspectiva romàntica de Claessens de Jongte (1858)». *El Pitiús 2013* [Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs].
- MENÉNDEZ PIDAL, G. (1993). Vegeu BERNIS MADRAZO, C.
- MESTRE, A. (1925). «Impresiones de viaje». A *La Almudaina* [Palma de Mallorca] (27-5-1925), p. 1.
- Mundo Gráfico* (1925). «La Exposición del Traje Regional en Madrid» (22-4-1925), Madrid, p. 15.
- MUSEO DEL TRAJE / CIPE. «1925. La Exposición del traje regional». Disponible en línea a l'adreça World Wide Web: museodeltraje.mcu.es/index.jsp?id=55&ruta=5,21
- Nuevo Mundo* (1925). «Inauguración de la Exposición del Traje regional» (24-4-1925), Madrid, p. 20.
- ORTIZ GARCÍA, C. (2003). «La antropología pedagógica en España durante la primera mitad del s. XX». A *RDTP* [Madrid: CSIC], LVIII, p. 71-92.
- PALENCIA, I. de (1926). *El traje regional en España: su importancia como expresión primitiva de los ideales estéticos del país*. Madrid.
- PUIGGARÍ, J. (1886). *Monografía histórica é iconográfica del Traje*, ed. 2008. Barcelona.
- Resumen, El* (1925). «XV Congreso Agrícola» (5-2-1912), Ibiza, p. 2.
- RIBAS FUENTES, J.A. (1998). «Noticia del primer llibre imprès a Eivissa: *Dos hojas de historia, ó sean rasgos de la conquista última de Ibiza*». *El Pitiús 1999* [Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs], p. 143-145.
- ROSELLÓ, B. de (1931). «Sobre una campaña. “Se cuestió de se coue”». A *La Voz de Ibiza* [Ibiza] (25-9-1931), p. 1.
- SERRA REUS, A. (1925). «Apostilla. La Exposición del Traje Regional (Palma, Maig 1925)». A *Diario de Ibiza* [Ibiza] (22-5-1925), p. 1.
- TORRES PETERS, F. (2009). «Impressions d'un botànic a les Pitiüses. Jacques Cambessèdes (1825)». A *El Pitiús 2010* [Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs], p. 21-25.
- VEGUE Y GOLDONI, A. (1925). «La exposición del traje regional». A *Arte Español* VII, Madrid.
- Voz, La* (1924). «De Arte. El traje español» (22-4-1924), Madrid, p. 1.
- Voz, La* (1925). «Esta mañana se inauguró la Exposición del Traje Regional (En el Palacio de Bibliotecas)» (18-4-1925), Madrid, p. 1 i 3.
- Voz de Ibiza, La* (1922). «Exposición del Traje Regional» (22-12-1922), Ibiza, p. 2.
- Voz de Ibiza, La* (1922). «La Exposición del Traje Regional» (21-12-1922), Ibiza, p. 1.
- Voz de Ibiza, La* (1922). «La Exposición del Traje Regional» (22-12-1922), Ibiza, p. 2.
- Voz de Ibiza, La* (1924). «La Exposición del Traje Regional» (14-9-1924), Ibiza, p. 3.
- Voz de Ibiza, La* (1931). Vegeu ALBERT NIETO, A. (4-8-1931).
- Voz de Ibiza, La* (1931). Vegeu ROSELLÓ, B. de (25-9-1931).
- VERDERA, J. (1927). «Fiesta típica en el Lírico (Palma, 28-5-1927)». A *Diario de Ibiza* [Ibiza] (1-6-1927), p. 2.
- VILA, J. (1935-1936). *Vestits típics d'Espanya recopilats, dibuixats, colorits i comentats per J. d'Ivori*. Barcelona.
- VILÀS GIL, P. (1995). *Joaquim Gadea Fernández. La vida d'un mestre*. Eivissa: UIB: Institut d'Estudis Eivissencs.

MARIA LENA MATEU PRATS
DOCTORA EN GEOGRAFIA I HISTÒRIA ■